

**МОНГОЛЫН КРИМИНАЛИСТИКИЙН ТҮҮХИЙН ХУУДАСНАА
НЭМЭРЛЭХҮЙ: ХҮН СУДЛАЛЫН ХЭМЖИЛ ЗҮЙН АРГЫГ
ХЭРЭГЛЭЖ БАЙСАН БАРИМТ**

Батчулууны Жаргалсайхан

НЦГ-ын ГХТХ-ийн чиглэлийн ахлах мэргэжилтэн,
докторант, цагдаагийн дэд хурандаа

Монгол орон Манжид дагаар орох үедээ Түшээт хан, Засагт хан, Сэцэн хан хэмээх гурван аймагтай¹ байсан бөгөөд Манж нар сүүлд Сайн ноён аймгийг шинээр байгуулж, хожим “хан” цол шагнан бусад аймгийн адил, Сайн ноён хан аймаг гэх болсноор дөрвөн аймагтай болжээ.

Аймгуудыг хошуунд хувааж, хошууны хэргийг хошууг тэргүүлэх засаг хэмээх ноён, хошууг отогт хувааж отгийн хэргийг отгийн дарга тус тус эрхэлж мэдлийнхээ хүрээнд шийддэг байв.

Аймгуудыг аймгийн хан захирч, манжийн хааныг төлөөлөн Хүрээнд суух сайдад шууд захирагддаг байсан аж.

Аймгийн доторхи бүх хэргийг аймгийн чуулган хэмээх, төрийн захиргааны байгууллага хариуцдаг байсан бөгөөд ноёд түшмэдээс бүрдсэн уг чуулган гурван жилд нэгэнтээ чуулж тэр хооронд хурсан хэргийг шийддэг байв².

Чуулган дарга Манжийн хааныг төлөөлөн Хүрээнд суух сайдад хэргээ мэдүүлэх ба түүнийг Манжийн хааны зарлигаар тохоодог байсан тул “Зарлигаар зарсан, Хүрээнд сууж хэрэг шийтгэх сайд” хэмээн нэрлэдэг байжээ.

Хэдийгээр “цагдаа” гэж нэрлэдэггүй байсан ч эрүүгийн хэрэгт процессын ажиллагааг чуулган дарга, дэд чуулган дарга нар явуулж байсныг Манжийн үеийн архивийн баримт нутлаж байна. Тухайлбал, Үндэсний архивийн газарт хадгалан буй нугалбар бичгийн дотроос эрүүгийн хэрэгт хамаарах хамгийн эртний баримт, бидний одоогоор олж тогтоогоод байгаагаар 1729 онд хамаарах ба энэ нь “Хятадын мал, юмыг хулгайлсан хүмүүсийг шийтгэсэн тухай бичиг”³ байх хийгээд тухайн үед гарч байсан, өнөөгийн эрх зүйн өндөрлөгөөс харвал сонирхол татахаар зарим хэргээс дурьдвал:

- “Халхын засагт хан Цэвээнжавыг баруун Монголд дагаар орж болзошгүй гэж сэжиглэсэн тухай”⁴; - “Тайланг буруу гаргаж мөнгө юм ашигласан Манж түшмэл Едүрийн хэргийг байцаах тухай”⁵; - “Ар Монголд худалдаа хийх хятад хүмүүсийн үнэмлэх болон худал даалах юмыг шалган үзэж байх тухай”⁶; - “Хорих газраас оргосон, цэргийн албанаас оргосон хүмүүсийг барих тухай”⁷; - “Хэргийн учир ял шийтгүүлж бусдын боол болж байгаад оргосон зэрэг элдэв оргодол хүмүүсийг барих тухай”⁸; - “Цагаач ардуудыг уг нутаг хошуунд нь буцаах ба оргодол хүмүүсийг барих тухай”⁹; - “Монгол хятад хүмүүсийн хооронд болсон хулгай, дээрэм, хүн амины хэргийг яаж шийдэх тухай”¹⁰; - “Монгол Оросын хилийн ойрхи иргэдийн харилцан алдагдсан мал юмны хэргийг шийтгэх төгсгөөний хэргийн бичиг /орос эхтэйгээ”¹¹; - Сэцэн хан аймгийн Сан бэйсийн хошуунд байсан хятад худалдаачин нарын бараа, юмыг дээрэмдсэн оросоос уг юмыг эргүүлж авсан тухай¹²; - Хиагтын хил дэх орос, хятад, монгол хүмүүсийн хооронд болсон хүн амь, хулгайн хэргийн талаар¹³; - Оросын

¹ De-, CoiUjixsoroet. Moekgo& oa Hegocia biciet oa SoreeO biciet. Foxegeebegedo*. 1974 oa. 136 dekiA De& t.

² Proq`sso* Z-,Necoedorjk. HeriyedO Hosigoa O Dodo* t DegejO yeBgoxo* t Doeedegea Dosiyeesea FoeegoxeeO biciet oa Fket. Frde^ siejixkea O kebleK FoUxeoeBrk. Foxegeebegedo*.1960. 102 dekiA De& t.

³ УАГ. М-1. Т-1. ХН № 2514. 2 хуудас нугалбар.

⁴ Мөн тэнд. ХН № 2569. 3 хуудас.

⁵ Мөн тэнд. ХН № 2599. 6 хуудас.

⁶ Мөн тэнд. ХН № 2620. 5 хуудас.

⁷ Мөн тэнд. ХН № 2638. 16 хуудас.

⁸ Мөн тэнд. ХН № 2662. 8 хуудас.

⁹ Мөн тэнд. ХН № 2683. 13 хуудас.

¹⁰ Мөн тэнд. ХН №2540. 3 хуудас.

¹¹ Мөн тэнд. ХН № 2703. 6 хуудас.

¹² Мөн тэнд. ХН № 2274. 9 хуудас.

¹³ Мөн тэнд. ХН № 2694. 7 хуудас.

оргодлыг буцаан өгөх, Орос руу оргосон Монгол хүмүүсийг авах тухай¹⁴; - “Хятадын худалдаачин нараас хураах гаалийн асуудлаар харилцсан бичиг”¹⁵; - “Хулгайн зэрэг хэргээр хоригдсон хүмүүсийг өвдлөө гэж уг хэргийг дуусгахгүй удаадаг гэмийг арилгах... тухай”¹⁶; - Өртөөний мал хулгайд алдахаас сэргийлэх... тухай”¹⁷; - Хүрээний орчин тойронд хулгай дээрмийн хэргийг сэргийлэх¹⁸; - “Жавзандамба хутагтыг хамгаалах цэргийг татан буулгах...”¹⁹; - “Бээжинд очих Оросын элчинг хүргэх /орос эх бий/...”²⁰; - “Хулгай болон хүний амь, зэрэг хүнд, хөнгөн хэргийн ялтны ялыг хөнгөтгөх зэрэг асуудлаар харилцсан бичиг”²¹; - “...нутгийн газраа гадаадаас ирсэн хүнийг удтал сууж худалдаалах, мал адуулах зэрэг явдлыг цаазлах...”²²; - Битүү хулгайн хэргийг шийтгэх хууль дүрмийн зарим зүйлд өөрчлөлт оруулах²³ зэрэг болно.

Эдгээр хэргийг шийдэж байсан хугацаа 1729-47 онд хамаарах ба түүнд анализ хийвэл хулгайлах, дээрэмдэх, хүнийг алах, оргох, сангийн мөнгө идэх зэрэг хэргийг тэр үед мөнөөхи чуулган шийддэг байсныг нутлах ба криминалистик шинж талаас нь үзвэл өнөөгийн ойлголтоор: - *тагнуул* /ХН №2569/; - *гааль* /2620/; - *шүүхийн шийдвэр гүйцэтгэл* /2638; 2662/; - *иргэний бүртгэл, цагаачлал, гадаадын харъяат* /2683; 5606/; - *төрийн тусгай хамгаалалтын* /2721; 2735/ *процессын хууль мөрдөх* зэрэг чиглэлээр ажиллаж байсан нь лавтай байна.

Тэрчлэн, хор өгч алсан гэж заргалдсан хэрэг /1768/, хуурамч тамга бүхүй бичиг хийж бадарлан явсан лам нарыг шийтгэх тухай /1776/ зэрэг хэрэг, тэр ч байтугай, өнөөг хүртэл манайд огт байгаагүй гэж үздэг байсан, бусдыг боолчлох явдал ч байсан байх /2662/ бөгөөд хорих газарт хорих, цөлөх, боол болгон бусдад өгөх зэрэг нь ялын төрөл байсан байна.

Өнөө ч манайд оршсоор байгаа, хэргийн хугацаа алдахаас /2710/ авахуулаад тун саяхнаас Европынхныг зовоох болсон улс хоорондын хийгээд үндэстэн дамнасан шинжийг /2540; 2703; 2709/ агуулсан гэмт хэрэг ч тэр үед гарч байжээ.

Түүнчлэн гэмт хэргийг урьдчилан сэргийлэх /2719; 1774/ ажлыг тэр үед эрхэлж байсан нь тодорхой байх ба нэрийдлийн хувьд ч криминалист-доктор Ж.Хурцгэрэл²⁴ агсаны номлодог байсан хийгээд саяханаас ЦЕГ бодлогын хувьд баримтлах болсон – гэмт хэргээс бус, “гэмт хэргийг сэргийлэх” гэж оночтой үгээр нэрлэхийн зэрэгцээ гэмт хэргийг хүнд, хөнгөн гэж ангилан, ялтны ялыг хөнгөлдөг тогтолцоо бас байсан байна /2726/.

Үүнээс арай хожуу буюу, 1850-иад оны үед гэмт хэргийн бүтцэд мэр сэр өөрчлөлт орсны хажуугаар зарим нэрийдэл орчин цагийн шинжийг олж, процессын ажиллагаанд шархач мэтийн мэргэжилтнийг оролцуулах болсон нь тусгай мэдлэгийг ашиглаж байсны гэрч даруй мөн гэж бид үзэж байна. Энэ үеийн, материал нь архивт байгаа хэргийн заримаас дурьдвал:

Бусдын юмыг хулгайлж авсан хулгайг мөрдөн байцааж шийтгэсэн тухай²⁵; - Булш ухсан этгээдийг ялласан тухай²⁶; - Хууль зөрчсөн ба хариуцлага алдсан хүмүүсийг алах, цөлөх, нүүрэнд үсэг шивэх зэрэг шийтгэсэн тухай²⁷; - Хулгай зэрэг хэрэг шийтгэхэд түшмэдийн хэрэглэх зүйлийг гаргуулах²⁸; - Өөрийгээ хорлож үхсэн хүмүүсийн талаар шархачийн үзлэг²⁹; - Хулгай хийж, булаан дээрэмдсэн этгээдийг мөрдөн байцааж баривчлах, тэдгээрийн мэдүүлгийг авах, шийтгэх тухай³⁰; - Хүний амины хэрэг буюу битүү хулгай зэрэг хэргийг хятад бичгээр явуулж болохгүй тухай³¹; - Хүүхэн Тамжав ямаа хулуух завсар хоолойгоо шархлуулсан тул

¹⁴ Мөн тэнд. ХН № 1762. 14 хуудас.

¹⁵ Мөн тэнд. ХН № 2709. 2 хуудас.

¹⁶ Мөн тэнд. ХН № 2710.10 хуудас.

¹⁷ Мөн тэнд. ХН № 2719. 11 хуудас.

¹⁸ Мөн тэнд. ХН 1774. 4 хуудас.

¹⁹ Мөн тэнд. ХН № 2735. 7 хуудас.

²⁰ Мөн тэнд. ХН № 2721. 5 хуудас.

²¹ Мөн тэнд. ХН № 2726. 7 хуудас.

²² Мөн тэнд. ХН № 5607. Нугалбар № 67. 1 хуудас.

²³ Мөн тэнд. ХН № 2968. 1772 оны 10 хуудас нугалбар.

²⁴ Ж. Хурцгэрэл. Криминалистик. I боть. Уб. 2003. 12 дахь тал.

²⁵ Мөн тэнд. ХН № 4616. 1855. 58 хуудас.

²⁶ Мөн тэнд. ХН № 4619. 1855. 40 хуудас.

²⁷ Мөн тэнд. ХН № 4618. 1855. 40 хуудас.

²⁸ Мөн тэнд. ХН № 4643. 1856. 5 хуудас.

²⁹ Мөн тэнд. ХН № 4596. 1855. 13 хуудас.

³⁰ Мөн тэнд. ХН № 4645. 1856. 53 хуудас.

³¹ Мөн тэнд. ХН № 4685. 1858. 37 хуудас.

шархчид үзүүлэх гэсэн хэрэг³² /хүний биед үзлэг хийх/-Нэргүй заалдах бичгийг авч хэлэлцэхгүй³³ зэрэг маш олон хэрэг болно.

Энэ үеийн баримтад анализ хийвэл:

- Гэмт хэргийн бүтцэд орсон зарим өөрчлөлт харийнханд дарлуулж байсан Монгол хүний ёс суртахуун илт доройтсоныг харуулж /4619/ байх ба - “мөрдөн байцаах” мэтийн үг хэрэглэдэг болсон /4616/, - хариуцлага алдсан хүний нүүрэнд үсэг шивэх зэрэг өвөрмөц ял хэрэглэдэг байсныг /4618/ харуулахын зэрэгцээ, - процессын ажиллагааны зардлыг зохих түвшинд шийддэг болсон /4643/, - хүний бие болон хүүрэнд үзлэг хийхдээ шүүх эмнэлгийн мэргэжилтнийг оролцуулах болсон /1855; 4616/, - гэмт этгээдийг баривчлах, мэдүүлэг авах, шийтгэх талаар зөвлөмж гарган нугалбар солилцдог /4645/ байсан.

- Хүнд болон “битүү” хэрэгт процессын ажиллагааг Хятад бичгээр явуулахыг хориглож байсан, тодорхойгүй эх сурвалжаас авсан мэдээллээр процессын ажиллагаа явуулдаггүй байсан зэргийг криминалистикийн тактик-арга зүйн зөвлөмж, эрүүгийн процессын эрх зүйн зарчмыг баримтлаж байсан гэж үзэхээс аргагүйн дээр, өнөөг хүртэл бидний нэр оноож чадахгүй мунгинаж яваа “эзэнгүй” гэдэг хэргийг өвөг дээдэс маань бараг хоёр зууны тэртээ “битүү” гэж тун оночтой оноочихсон байсныг харуулж байна.

Процессын ажиллагаанд тусгай мэдлэг ашигласан нэгэн сонирхолтой баримт архивт байгаа нь: Төр Гэрэлтийн 30 дугаар оны /1850/ зуны сүүл сарын шинийн долооноо үйлдсэн “Хэрлэнгийн Барс хотны чуулган дарга, засгийн төрийн бэйл, улсын хошой гүн Гончигжав, дэд чуулганы дарга, улсын түшээ гүн Чойжинжавын бичиг”³⁴ бөгөөд түүнд: «Сэцэн ханы харьяат Гунаажав бусдын гурван морийг дараалан хулууж баригдаад сахиулан бүхүйд оргон гарч боож үхсэнд түүний зүсийг байцаан мэдүүлэхээр зурааны /зурганы/ бошго Ахачүйг гаргаж шархач ван Жүн Хэ-г оролцуулан Гунаажавын зүсийг үзэж насыг асууваас, хорин дөрвөн настай, бие урт тийш таван тохой, мөр өргөн тийш найман ямх, цээж өндөр тийш долоон ямх, гэдрэг этгээд нүүрийн царай харавтар улаан, хоёр нүд анимуй, ам ангаймуй, хэл шүднээс гурван пүн³⁵ гарчээ. Амьнд хүрэх хоолойн доорд дор өөрөө сураар хөвөрхий уяж боосон тэмдэг нэгэн зурвас, сурын гогцоо тойрон дүгрэг тийш баруун этгээд чихний хойд дор хүрч, зангиасны хоёр этгээдэд цөм цус нөжирсөн байгаа тэмдэг газар буй. Зөрүү дээд лүгээ тэмдэг болгож тийнхүү хойд лүгээ түвшин болж чадах үгүй³⁶. Толгой зүүн этгээдэд хазайж, хойд дор найман үсэг нийлэлцсэнгүй хэмээх тэмдэг үгүйд хүрчээ³⁷. Хоолойн доод тэмдэг хөл тийш дөрвөн пүн, өргөн тийш гурван пүн, тойрон урт тийш нэгэн тохой илүү газар буй. Харавтар улаан өнгө хоёр гар атгамуй, хоёр гарын эрхий хуруу унжигар болж цөцгөр /Coicike*/ унагамуй. Гэдэс буумуй. Түрүүлгийн этгээд хоёр хөл жиймүй. Хоёр хөлийн арван хурууны гэдэс унжигар болж унагамуй. Үүнээс гадна бие бүхэн ер өөр шарх үгүй. Өөрөө боож үхсэн нь үнэн хэмээн өргөжээ» гэсэн байна.

Энэ хэсэгт анализ хийвэл, шархач мэргэжилтнийг оролцуулж хийсэн үзлэгийн тэмдэглэлд хүүрийн байгаа байдлыг мэргэжлийн хэлээр, нэлээд дэлгэрэнгүй бичсэний дээр, зөвхөн боож үхсэн хүүрэнд илэрдэг-боолтны ормыг хэмжээний хамтаар нарийвчлан тусгаж, биеийн өндөр, мөрний өргөн, цээжний урт, уяаны ором зэргийг их нарийн тодорхойлж бичсэн байна.

“...Хэл шүднээс гурван пүн гарчээ...” гэсэн болон боолтны ормын түвшин хүзүү, хоолойд зөрүүтэй байгааг бичсэн нь өнөөгийн мөрдөн байцаагчийн тэмдэглэлд ч ховор үзэгдэх баримт бөгөөд дээрхи бүх хэмжилтээс үзвэл Францын криминалист Альфонс Бертйон 1879 онд санаачлан Европын криминалистикт 1884 оноос системтэй хэрэглэж ирсэн, дэлхийн цагдаагийн түүхэнд ашигласан шинжлэх ухаанлаг анхны арга гэж тооцдог хүн судлалын хэмжил зүйн аргыг энэ үед Монголд ашиглаж байсныг бэлхнээ харуулах ажээ.

³² Мөн тэнд. ХН № 4616. Түгээмэл элбэгтийн 5 дугаар он цагаан сарын 16.

³³ Мөн тэнд. ХН № 3654. 1818 оны 78 хуудас бичиг

³⁴ Мөн тэнд. ХН № 4412. “Өргөх бичиг” хэмээх нугалбар № 19.

³⁵ Пүн – нэг ямхыг 10 хуваасны нэг хувь, арван лий. (Я. Цэвэл. Монгол хэлний товч толь. Уб. 1966. 453).

³⁶ Хоолойд буй уяаны ормын түвшин хүзүүний орчмын түвшинтэй нэг түвшинд бус, өргөгдсөн гэсэн санаа.

³⁷ “...найман үсэг нийлэлцсэнгүй хэмээх тэмдэг үгүйд хүрчээ...” гэсний утгыг МУИС-ийн МХС сургуулийн эрдэмтэн багш нартай санал солицоод – дүгрэг дүрс сэтэрхий байгаа нь найман үсэгт хөлөлийн аль нэг буюу хэд хэдэн үсэг дутуу гарахыг хэлж буй хэрэг болов уу гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн болно.

Бас нэг сонирхолтой нь энэ үзлэгт оролцсон шархач бусдын таних хүний насыг мэддэг хүнээс асууж тэмдэглэлд шууд тусгасан болон “Өөрийгээ боож үхсэн байна” хэмээх дүгнэлтийг газар дээр нь гаргасан баримт, хэдийгээр шинжилгээг газар дээр нь хийлгэх шаардлага одоо ч оршоор буй ч, манайд өнөөдөр бас л байхгүй хэрэг.

Орчин цагт, үхсэн хүнийг хүүгээ гэж мэдүүлэн, иргэний үнэмлэхийг нь гаргаж өгөөд байхад мөрдөн байцаагч үзлэгийн тэмдэглэлдээ насыг тодорхой бичдэггүй, “30-35 насны...” мэтчилэн, заавал 5 насны заагтай бичих ёстой гэсэн үхширмэл ойлголттой явдаг нь үүнээс дууриал авч, хуульчдын сэтгэлгээг өөрчлөх шаардлагатай байгааг харуулж байна.

Цаашид уг хэргийг Хэрлэн Барс хотны чуулган даргын тамгыг хамаарсан гүн Чойжинжавт даатгаад “Энэ хэрэг доторхи шүүн асууваас зохих ард, дааж сахисан дарга, цэргүүдийг бүрнээ хянан нарийвчлан тодорхойлон шүүж Гунаажав эрхбиш ямар учирт боож үхсэн, үүний дотор бусад хүн цохиж айлган цухалдуулсан ба шоглосон зэрэг гэм учир буй үгүй, басхүү түүнийг зоримогоор тавьж оргуулсан зэрэг газар буй үгүй явдлыг тодорхойлон үнэн учрыг гаргаж хууль ёсоор шийтгэж мэдүүлэн ирүүлье. Хүн амины хэрэг хүнд чухал, хайш яайш олтгойтон өнгөрүүлвээс хэрхэвч үл болох явдлыг хамтаар тушаан явуулсугай” гэж зааварчилсан нь өнөөгийн криминалистикийн тактик-арга зүйн зөвлөмж юм уу, прокурорын даалгаврын шинжийг агуулжээ.

Энэ зааврын дагуу харъяа тамгын газраас хэрэг тохиосон³⁸ Чойжав, Сономпил, хулгай Гунаажав нарыг байцаасан тэмдэглэлд хоёр хохирогч морио яаж алдсанаа мэдүүлж, Гунаажав цагаан морио унаж, морьдыг хэрхэн хулгайлж, худалдсанаа болон сүүлд цагаан морь нь эмгэгтэж үхсэн тухай хэлсэн байх ба Сономпилээс хулуусан улаан морийг олноос өглөг гуйж явсан, урьд үл таних шавь Жамсран гэгчид хулгайн гэдгийг огт хэлэлгүйгээр худалдсан, нэг борлог морины тухайд мэлзэж үзсэн баримт ч байх аж.

Түүнийг байцаасны эцэст яр өвчинд баригдсан нь хүндэрсэн тул огт чангалан шийтгэж үл болох тул хулгай Гунаажавын биеийг сахих, яр өвчнийг сувиалан засуулж эдгээхээр дарга Чимид, хуяг Цог, Раднаа нарт тушаан сахиулсны дараа тэд хулгай Гунаажав зугтан гарч боож үхсэнийг мэдүүлэн иржээ.

Сахиж байсан дарга, хуягуудыг байцаахад тэд Гунаажавын яр өвчнийг эдгэтэл гарыг гавлаж, хөлийг тушин албаны гэрт агуулж, яр өвчний учир өдрийн цагаар хөлийн тушааг суллаж, шөнө нь зүүдэг байсан ба тэр үдэш гэрийн зүүн талд хүнс төхөөрч байтал Гунаажав зугтан гарч, баруун талд уяж орхисон байсан морийг унан зугтаж одсон. Ойр хавиас морь олж араас нь явсан боловч шөнийн харанхуйд олсонгүй. Маргааш нь эрж явтал эмээл хазаартай морь цулбуургүй идэж явсныг олж улмаар хулгай Гунаажав боож үхсэн байсныг олсон гэж өчжээ.

Сахин харуулахаар даалгасан дарга, хуяг нар зоримогоор тавин явуулсан бус, энгийн олтгойтон алдсан; бас энэ мэтийн хэргийг шийтгэх зүйл тогтоосон хууль тусгайлан заасан үгүйн дээр цагаан сарын хишиг тарааж байх үеэр энэ хэрэг болсон тул тэдний ялыг уучлан хэлтрүүлж; бас хулгай Гунаажав Сономпилээс хулуусан морийг Жамсранд худалдахдаа хулгайн учрыг хэлсэнгүй; мөн нөгөө нэг морийг хулуусангүй хэмээн өчсөн; хэрэг тохиосон Чойжав алдсан морио зүсмээр олж хураасан; хулгайн уг уналга эмгэгтэж үхсэн тул эднийг цөм хэлэлцэхгүй болгосугай. Гагцхүү Сономпилийн хулуугдаж арилжигдсан нэгэн морины орыг хулгай Гунаажавын харъяат захирах тайж Ядамдоржид тулгаж төлүүлье.

Гунаажавын төрсөн эх Дулмаа, төрлийн ах³⁹, гэлэн Лувсандорж, дааж сахисан хуягуудыг байцааж эх Дулмаа, төрлийн ах Лувсандорж, харъяа тайж Ядамдорж нараас хүсэн батлах бичиг гаргуулан Хүрээнд сууж хэрэг шийтгэх сайд бэйс, сайдад ирүүлжээ.

Энэ хэсэгт анализ хийж үзвэл: - хүнд өвчтэй ялтанд өвчнийг харгалзан ял эдлүүлэхийг хойшлуулдаг байсан; - хэргээс учирсан хохирол үгүй гэж үзсэн тул ар гэрээс нь хүсэн батлах бичиг гаргуулан авч, амийг нэхэхгүй болгоод хэргийг “хэрэгсэхгүй болгож”; - хохирол гэж үзсэн, худалдсан морины өртгийг хулгайчийн захирах тайжаар төлүүлэх шийдвэр гаргасан нь тэр үеийн процессын ажиллагаанд хариуцлагын тогтолцоо хэрэгжиж байсан хийгээд өнөөгийн “хэрэгсэхгүй болгох”, “нөхөн төлүүлэх” арга хэмжээг авдаг байсныг харуулна.

Мөн, гав, тушаа зэрэг тусгай хэрэгсэл ашиглаж байсныг хийгээд, тодорхой журмаар зүүдэг байсныг ч энэ хэрэг гэрчилнэ. Үүнээс гадна, Сэцэн хан аймгийн чуулганаас Бадруулт

³⁸ Хэрэг тохиосон хүн – хохирогч

төрийн тэргүүн онд /1875/ Хүрээний сайдад явуулсан нэгэн бичигт “...вангийн цэмбэ юмыг хулууж оргосон манай хошууны хулгай Лувсанчүлтэмийг анхны, хоёрдугаар хугацаанд барин эс олсон дарга Гармандалыг шийтгэж торгосон хоёр удаагийн долоон малын оронд тогтоолоор хорин нэгэн лангийн сайн мөнгө бүрнээ даацуулан гаргуулж... сайд бэйс таны яамнаа өргөн мэдүүлэв” гэсэн байгаа нь хариуцлагын тогтолцоо хэнийг ч ялгадаггүй, хатуу чанга байсныг бэлээхнээ харуулж байна.

Хэрлэнгийн Барс хотны чуулган дарга, засгийн төрийн бэйл, улсын хошой гүн Гончигжав, дэд чуулганы дарга, улсын түшээ гүн Чойжинжав нарын бичгийн хэсгээс...

